

MOARTEA UNUI ÎMPĂRAT ROMAN: DESPRE CAZUL LUI CLAUDIUS

Corina Ruxandra ȘTEFLEA*

DEATH OF A ROMAN EMPEROR: THE CASE OF CLAUDIUS

Rezumat. *Acest articol aduce în discuție moartea împăratului roman Claudius, petrecută la idele lui octombrie 54 d.Hr. Sunt analizate mărturiile autorilor antici cu privire la acest episod, sunt prezentate și concluziile la care cercetătorii contemporani ajung după ce supun aceste scrieri antice la diverse grile de cercetare și, în cele din urmă, poate că cea mai interesantă parte a acestui studiu constă în prezentarea și discutarea opiniilor și a abordărilor medicilor specialiști care se apleacă și ei asupra decesului împăratului Claudius.*

Cuvinte-cheie: *împăratul Claudius, asasinare, Agrippina, ciuperci, intoxicație.*

Abstract. *This article discusses the death of the Roman emperor Claudius, which occurred at the ides of October 54 A.D. The testimonies of ancient authors about this episode are being analyzed, the conclusions of contemporary scholars based on those written records are being presented and probably, the most interesting part of this research rests in the displaying and discussing of the opinions and approaches of medical specialists, to which this case is also of interest.*

Keywords: *the emperor Claudius, assassination, Agrippina, mushrooms, intoxication.*

---

* Secretar științific al Centrului de Istorie Comparată a Societăților Antice (CICSA), Facultatea de Istorie, Universitatea din București; corina.steflea@yahoo.com

Decesul unui împărat roman putea să determine sau să aducă schimbări în toate nivelurile societății iar urmările unui astfel de eveniment capătă și exercită un impact și o influență al căror caracter divers derivă tocmai din varietatea¹ și totuși, unicitatea², unor astfel de situații. Maniera în care anticii - și chiar și noi astăzi - percepeau și se raportau la schimbările produse de moartea unui împărat este uneori ușor de sesizat, însă, alteori identificarea acestei atitudini devine dificilă fiindcă o întâmplare de o asemenea însemnătate era hotărâtoare pentru soarta întregului Imperiului, mai ales din perspectiva faptului că oferea oportunitatea cuiva³ de a ajunge la cârma Imperiu. Spre exemplu, una din consecințele morții împăratului roman Claudius - eveniment pe care urmează să-l aduc pe larg în discuție de-a lungul următoarelor pagini - a fost venirea lui Nero la tronul Romei.

Prin urmare, subiectul articolului de față este reprezentat de o analiză asupra morții împăratului Claudius. Nu voi aduce în discuție ce se petrece după decesul acestuia, ci voi examina, pornind de la sursele antice scrise, felul în care survine și se petrece moartea acestui împărat roman⁴. Vom observa ce ne transmit sursele antice despre ultimele clipe din viața lui Claudius și, de asemenea, vom cântări în ce măsură ne putem baza pe scrupulozitatea surselor în transmiterea acestor informații specifice cazului lui Claudius.

Decesul lui Claudius este anunțat pe la idele lui octombrie, în anul 54 d.Hr. „...Se deschid deodată ușile palatului imperial și Nero, însoțit de Burrus, iese spre a se duce la cohorta care, potrivit rânduielilor militare,

---

¹ Este vorba despre modul în care survine și se petrece moartea și ce o cauzează.

² Chiar dacă există similitudini între cazurile de deces (spre exemplu, cazurile de asasinare) ale unor împărați romani, caracterul de unicitate se explică prin tocmai faptul că fiecare deces este singular prin persoana care moare și prin trăirile și manifestările finale ale acesteia.

³ Fie că este vorba despre un membru al familiei imperiale sau de un uzurpator, fie că este vorba de cineva pregătit pentru preluarea unei astfel de responsabilități sau de cineva care dobândește pregătirea în timp ce și exercită funcția de împărat.

⁴ Chiar dacă nu voi aduce în discuție ceea ce se întâmplă după moartea lui Claudius, doresc să atrag atenția asupra unei lucrări care aduce în atenție monumentele comemorative dedicate împăraților defuncți. Este vorba de lucrarea *Death and the Emperor. Roman Imperial Funerary Monuments from Augustus to Marcus Aurelius*, rod al cercetării lui Penelope J.E. Davis, Cambridge University Press, 2000. Una dintre ideile pe care autoarea dorește să o demonstreze în cadrul lucrării sale este aceea că exaltarea unui împărat defunct era un element cheie în legitimarea puterii unui succesor care renaște drept fiu al unui *Diuus*, în vreme ce acesta din urmă se reîncarnează în el.

fața de gardă atunci. Aici, după cuvintele de îndemn ale prefectului Burrus, Nero e primit cu urări de bine și urcat în letică”⁵.

Pentru început trebuie punctat faptul că moartea lui Claudius s-a petrecut în condiții suspecte. De o manieră copleșitoare, opinia antică a fost aceea că împăratul Claudius a fost asasinat de Agrippina cea Tânără pentru ca Nero să-și poată asuma Principatul.

Despre ultimele clipe ale lui Claudius s-au răspândit mai multe versiuni. Suetonius le enumeră⁶. Tacit alege una dintre ele, cea care dezvăluie comportarea Agrippinei: „Otrava a fost turnată într-o mâncare de ciuperci care-i plăcea foarte mult” - spune Tacit⁷. Însă, până să ajungem la discuția propriu-zisă a surselor antice scrise voi anticipa conținutul acestora prin prezentarea stadiului actual al cercetării acestor mărturii.

Cercetătorul John Aveline este unul dintre istoricii⁸ care încearcă cu multă energie să demonstreze faptul că împăratul Claudius nu a fost asasinat de către Agrippina sau de către oricine altcineva și că mai degrabă a murit din cauza unei indigestii accidentale sau datorită faptului că a consumat ciuperci care în mod normal erau otrăvitoare. Ipoteza emisă de autor are la bază ideea că majoritatea surselor care susțin că împăratul Claudius a fost asasinat nu sunt doar circumstanțiale însă se bazează și pe

---

⁵ Tac., *Ann.*, XII, 69. Nero făgăduiește ostașilor un dar în bani, după exemplul lui Claudius, fiind salutat ca împărat. Avem de-a face cu o situație extraordinară: un tânăr de șaptesprezece ani, educat în maniera clasică, și deși deja însurat, ce se afla sub întreaga tutelă a unei mame stricte, este ridicat la cea mai înaltă poziție din imensul Imperiu Roman. Cu privire la venirea la tron a lui Claudius pot fi amintite următoarele idei. Yavetz (1996, 105-129) a atras atenția asupra unui aspect din timpul domniei lui Caius. În calitate de împărat, Caius Caligula nu a ascuns niciodată faptul că Macro și pretorienii săi l-au făcut *princeps* pe 18 martie 37 d.Hr. și că Senatul a fost pus în fața unui fapt împlinit. Acesta a fost, în fapt, precedentul aclamării lui Claudius și Nero mai întâi de către pretorienii. Un alt doilea aspect de reținut, constă în faptul că împăratul Caius plătește pentru serviciile aduse. El a inspectat pretorienii și în timpul instrucției le-a distribuit 2.000 de sesterți de persoană astfel că, atunci când, patru ani mai târziu, Claudius le plătește acestora 15.000 de persoană, suma aceasta ar fi produs în epocă o tulburare mai mare decât fapta în sine. Tradiția a reținut faptul că de la Claudius I, împărații au acordat soldaților, la început de domnie, un *donativum*. Acesta reprezenta un „cadou imperial” în bani iar în decursul Principatului, suma a crescut permanent.

⁶ Suet., *Claud.*, XLIV.

⁷ Tac., *Ann.*, XII, 67.

⁸ Pentru o analiză a modului în care moartea lui Claudius este discutată în istoriografia românească vezi: Cizek, 2000, 253-256.

vorbe din auzite iar acest set de dovezi nu poate fi validat la o cercetare mai amănunțită⁹.

Agrippina, conform surselor antice, se presupune că ar fi avut pretexte să dorească și chiar să-l ucidă pe Claudius pentru că acesta din urmă ar fi început să regrete faptul că s-a căsătorit cu ea și că l-a adoptat pe Nero. O altă sursă a îngrijorării a Agrippinei ar fi putut veni din faptul că Britannicus ar fi atins curând vârsta la care putea să-și asume *toga virilis* și să-și înceapă propria carieră politică¹⁰. Astfel că, cercetătoarea Linda W. Rutland¹¹ atrage atenția asupra faptului că mașinațiile Agrippinei, ce o arată clar pe aceasta îndreptându-se către un țel, erau în aparență o dovadă destul de evidentă că ea era capabilă să-și omoare soțul și era pregătită să se folosească de primul prilej.

Istoricul John Aveline aduce în discuție diferitele versiuni existente la autorii antici cu privire la moartea lui Claudius și tocmai de aceste variațiuni și modificări ale variantelor sursele antice se folosește pentru a-și susține teza. Este vorba de acordare unei slabe credibilități ce derivă din faptul că cercetătorul identifică un model în maniera în care este realizată descrierea literară a morții lui Claudius¹² - se constată o similitudine între episodul în care este descrisă atitudinea de apropiere a lui Claudius față de Britannicus și reconcilierea despre care se spune că ar fi avut loc între Augustus și Agrippa Postumus, înainte de moartea acestuia din urmă. În ambele cazuri, tradiția istorică ar fi încercat să explice cum un împărat bun în esență (Augustus, Claudius) ajunge să aibă o așa slabă opțiune pentru cel care în cele din urmă i-a devenit succesori (Tiberius, Nero). În ambele cazuri soția este principalul factor instigator în obținerea Principatului pentru fiul ei care nu era un descendent natural, direct al împăratului. Prin urmare, pentru a se realiza o delimitare între împăratul bun și succesorul său rău, împăratul bun este făcut să se îndoiască de succesiune în ultimul moment. Pentru că ne aflăm pe tărâmul unui topos literar se presupune că ar trebui să ne arătăm foarte atenți în cercetarea și în a ne încrede în aceste surse care arată o similitudine atât de apropiată cu un eveniment anterior.

---

⁹ Aveline, 2004, 453-475. Autorul este de părere că niciunul din argumentele oferite în sprijinul ideii că împăratul a fost asasinat nu este veridic, pentru că la o analiză mai atentă aceste argumente se evaporă sau se întorc împotriva lor, venind în sprijinul ideii că împăratul Claudius a murit de cauze naturale.

¹⁰ *Ibidem*, 457, pentru detalii cu privire la relația Claudius - Agrippina înaintea decesului împăratului.

¹¹ Rutland, 1978, 15-29.

¹² Aveline, 2004, 455-456.

Versiunile existente cu privire la relația lui Claudius cu fiul lui, Britannicus, demonstrează, în opinia opinia cercetătorului John Aveline, că ne aflăm pe tărâmul zvonurilor, al bârfei¹³. Acesta aduce dovezi care să demonteze ideea că împăratul Claudius a fost asasinat pentru că se reapropia de Britannicus și pentru că ar fi avut intenția să-l numească succesorul său. Unul din aceste argumente este reprezentat de faptul că împăratul Claudius nu ar fi numit consuli care să fie în funcție mai mult de luna în care a murit¹⁴ fapt ce indică ideea că nu era interesat să atragă atenția asupra proclamării majoratului lui Britannicus. De asemenea, Claudius nu ar fi avut intenții să-i ofere *toga virilis* lui Britannicus¹⁵. Pe de altă parte, Claudius în mod constant și continuu i-a promovat pe Agrippina și pe Nero pe toată perioada celei de-a doua părți a domniei sale. Împăratul a făcut mari eforturi pentru a-și legaliza și securiza căsătoria Agrippina. S-a recăsătorit după ce a spus Gărzii Pretoriene să-l ucidă dacă vreodată se va mai căsători¹⁶ iar pentru această discuție, relevante sunt și detaliile cu privire la pregătirile de nuntă întreprinse pentru Claudius și Agrippina, despre care găsim informații la Tacitus expuse de-a lungul a patru capitole¹⁷. Îl vedem pe Vitellius care sondează opinia Senatului, în fapt pregătind terenul pentru eventuala recăsătorire a lui Claudius. În Senat este emis un decret care să legitimizeze căsătoria dintre unchi și fata din partea fratelui iar după încheierea căsătoriei, Claudius aduce sacrificii expiatorii împotriva incestului în crângul zeiței Diana.

---

¹³ Spre exemplu, dacă urmărim emisiunile monetare din unele orașe ale Imperiului roman de sub domnia împăratului Claudius, ce au avut anumite serii de monede cu reprezentări ale lui Britannicus sau ale lui Nero, și chiar a celor doi Cezari, simultan. Un studiu pe această temă este cel al lui François Rebuffat, „De Britannicus César à Néron César: le témoignage des impériaux grecs”, în *Claude Lyon – empereur romain...*, 1998. De menționat pentru acest studiu este faptul că autorul încearcă să demonstreze că Britannicus nu a fost discriminat de o așa manieră și dat la o parte, ca urmare a căsătoriei dintre Agrippina și Claudius și a adopției lui Nero ce a urmat imediat, precum s-ar crede parcurgând sursele antice cu privire la acest episod, și literatura de specialitate care susține că ultimii ani de domnie ai lui Claudius s-au desfășurat sub influența aproape totală a celei de a patra soții, ce era interesată în a-i asigura fiului ei succesiunea la tron.

¹⁴ Suet., *Claud.*, XLVI.

¹⁵ Aveline, 2004, 458. Conform lui Suetonius, Claudius deja îi acordase lui Britannicus *toga virilis*/toga bărbăției - (Suet., *Claud.*, XLIII) “deși încă tânăr și imatur” pentru ca romanii să aibă în final un Caesar. În ciuda diferențelor din surse, se pare că motivul Agrippieni de a-l otrăvi pe Claudius a fost acela de a-i asigura tronul fiului ei Nero și pentru a-și menține și păstra propria ei putere politică.

¹⁶ Suet., *Claud.*, XXVI, 2.

¹⁷ *Ann.*, XII, 5-8.

Claudius o alege drept soție pe Agrippina pentru că el simte nevoia faptului că are trebuință de nepoata lui și de Nero, de numele lor, mai exact, dată fiind conexiunea lor directă cu celebrul Germanicus. Căsătoria cu Agrippina avea atașată o însemnătate politică. Însă această uniune matrimonială nu vine cu avantaje doar pentru Claudius ci cu o serie de beneficii și pentru Agrippina care acumulează onoruri multe, demnități de care Messalina nu s-a bucurat nici când s-a aflat în culmea ascensiunii ei¹⁸.

Toate evidențele arată clar că Agrippina s-a bucurat de o poziție ca partener virtual în guvernarea Imperiului Roman împreună Claudius și că această poziție a rămas intactă pe toată durata celei de-a doua părți a domniei lui Claudius¹⁹. O dovadă care poate să sprijine ideea că Agrippina nu a dorit moartea lui Claudius este aceea că la începutul domniei lui Nero, Agrippina a fost nemulțumită când unul dintre edictele emise de Claudius este abrogat, edict care a trecut în timp ce Claudius încă mai era însurat cu Messalina²⁰. Prin această atitudine, Agrippina ar fi apărut întreaga domnie a lui Claudius, rămânând loială imaginii acestuia. Dacă relația dintre cei doi s-ar fi înrăutățit spre finalul vieții lui Claudius, ea nu ar fi avut niciun motiv să reacționeze așa²¹.

Precum Agrippina, și Nero s-a bucurat de onoruri și promovări. Claudius a desemnat un succesor, într-o manieră clară și astfel a creat o stabilitate dinastică. Prin acțiunile sale, Claudius i-ar fi sprijinit pe Agrippina și Nero. Aceasta nu ar fi avut niciun motiv, de fapt ea ar fi avut un motiv pentru ca Claudius să trăiască mai mult decât a trăit²².

---

¹⁸ Aveline, 2004, p. 461.

¹⁹ Domnia lui Claudius poate fi împărțită în legătură directă cu Messalina și Agrippina.

²⁰ Tac., *Ann.*, XIII, 22. Încă de la începutul secolului al XX-lea se realizează o reabilitare a imaginii Agrippinei. Pentru istoricul Guglielmo Ferrero (1911) era evident că Agrippina la rândul ei este luată prin surprindere de către boala și moartea lui Claudius și că aceasta nu poate fi făcută responsabilă pentru cauzarea morții acestuia.

²¹ Despre ce se întâmplă după decesul lui Claudius, vezi: Rutland, 1978, 24-26, o analiză care pune accent nu pe veridicitatea surselor ci pe viziunea lui Tacitus; Cercetătoarea atrage atenția asupra faptului că rolul semnificativ jucat de Agrippina are paralelă în cel al Liviei. Ceea ce *Fortuna* a făcut pentru Claudius, Livia și Agrippina, folosindu-se de intrigi, au realizat pentru fii lor.

²² Atât Britannicus cât și Nero nu aveau niciun drept asupra tronului lui Claudius. Principiul ereditar nu exista în guvernământul imperial: Senatul era liber să aleagă pe oricine dorea. Până atunci alegerea a fost făcută pentru un membru al *Domus Augusta* - pentru că era mult mai ușor să se identifice acolo persoane care erau cunoscute și respectate, care exercitau admirația soldaților din regiuni îndepărtate și care aveau o anumită pregătire pentru diversele și dificilele îndatoriri ale funcției lor. Pe baza acestui raționament, faptul că Agrippina l-a convins pe Claudius să-l adopte pe Nero, nu

Noviciatului lui Nero încă îi mai lipsea un element vital, experiența de teren în conducerea unei armate.

Ajuns împărat, Nero ar fi făcut o glumă despre ciuperci, spunând că acestea sunt hrană pentru zei de vreme ce Claudius, mâncând una a devenit zeu²³. Prin urmare, dacă Claudius ar fi fost otrăvit, John Aveline găsește de cuviință să opineze, că ne-am fi putut aștepta ca Nero să fie mult mai circumspect atunci când aduce în discuție felul în care a murit Claudius. O astfel de glumă reliefează faptul că la momentul în care este făcută, nu era nicio suspiciune sau atitudine jenantă privind moartea lui Claudius²⁴.

Nu trebuie trecute cu vederea informațiile cu privire la starea precară de sănătate a lui Claudius și precum și cele care relatează despre obiceiul acestuia de a mânca și bea în exces. De astfel, nu trebuie neglijat nici detaliul că împăratul fusese bolnav cu un an înainte întâmplarea ce l-a făcut pe Nero să promită jocuri pentru însănătoșirea împăratului și că anul 54 d. Hr. a fost un an atât de insalubru pentru că un membru al fiecărei magistraturi a murit în decurs de câteva luni.

Variantele existente cu privire la descrierea morții lui Claudius pot conduce în cele din urmă la slăbirea credibilității lor. În principal, există două versiuni ale acestui episod. Suetonius ne spune că împăratul a fost otrăvit de către degustătorul²⁵ său, Halotus, în timp ce se aflau la masă în

---

însemna că ea a dorit să-l înlăture pe Britannicus și să-i ofere avantaje fiului ei. Era vorba de faptul că ea nu dorea ca familia lui Augustus să-și piardă puterea supremă și pentru acest lucru ea intenționa să pregătească nu doar un singur succesor, ci doi posibili succesori pentru Claudius, așa cum și Augustus i-a pregătit vreme îndelungată pe ambii, Drusus și Tiberius. Din această perspectivă poate părea că Agrippina a acționat de o manieră înțeleaptă și rezonabilă. Nero nu era decât cu patru ani mai mare decât Britannicus, și în anul 50 d.Hr., când Nero a fost adoptat, Britannicus era un băiețel în vârstă de 9 ani. O dovadă în plus că Agrippina nu vroia să-i distrugă pe urmașii Messalinei, este faptul că înainte de adopția sa, l-a căsătorit pe Nero cu Octavia. Octavia posedea toate virtuțile pe care nobilimea romană le prețuia. Era castă, modestă, răbdătoare, gentilă și deloc egoistă, și ar fi fost capabilă să ajute la întărirea puterii familiei. Agrippina, i-a logodit pe cei doi de la o fragedă vârstă în speranța că ei vor fi un cuplu care să servească drept exemplu familiilor aristocrate; prin urmare, s-ar putea spune că Agrippina, nu căuta să slăbească puterea familiei imperiale prin distrugerea urmașilor Messalinei, ci încerca să-și aducă fiul în cadrul familiei cu scopul de a o întări. Motivul descris de Tacitus pentru otrăvirea lui Claudius de către Agrippina poate părea ridicol în ochii unui cercetător: Agrippina era deranjată de faptul că împăratul îl prefera pe Britannicus, în ultima vreme, mai mult decât pe Nero.

²³ Suet., *Claud.*, XIII, 33.1.

²⁴ Aveline, 2004, 466.

²⁵ *Praegustatores* se numeau degustătorii oficiali.

citadelă²⁶. O altă versiune prezentată este aceea că a fost otrăvit de Agrippina în timp ce cinau acasă. Această a doua versiune este supusă la numeroase variante și adăugiri. Suetonius ne spun că Agrippina l-a otrăvit pe Claudius cu un fel de mâncare pregătit din ciuperce, felul său preferat de mâncare și că el a murit după ce și-a petrecut noaptea având dureri groaznice, incapabil să vorbească ori că a leșinat, după care a suferit vărsături moment ce a prilejuit administrarea unei a doua doze de otravă.

Tacitus combină variantele într-o singură relatare și-i aduce împreună pe Agrippina, Locusta²⁷ și Halotus și Xenophon într-un scenariu-complot de a-l asasina pe Claudius. Locusta îi procură Agrippinei o otravă²⁸. Halotus introduce otrava în anumite ciuperce, iar când Claudius nu este ucis de otravă, Xenophon este chemat să administreze o a doua doză de otravă, cu ajutorul unei pene menită să-i înlesnească lui Claudius posibilitatea de a vomita.

---

²⁶ Suet., *Claud.*, XLII, 2.

²⁷ Ca și Locusta, Martina este un alt personaj cunoscut pentru că s-ar fi îndeletnicit cu fabricarea de otrăvuri. În vremea lui Tiberius a fost suspectată în cazul decesului lui Germanicus, care moare sub circumstanțe suspicioase. Martina era o prietenă apropiată a Placiniei, soția guvernatorului Piso, cu care Germanicus avusese o dispută. Așadar, suspectată pentru moartea nepotului lui Tiberius, Martina este chemată la Roma pentru investigații însă aceasta moare pe drum. Se pare că Locusta a fost cea mai cunoscută dintre acești fabricanți de otrăvuri și a fost acuzată pentru mai multe crime în vremea domniei lui Claudius. Sursele ne spun că aceasta a fost abordată și de către Nero, atunci când era împărat, care o solicită pentru a prepara o otravă pentru mai tânărul său frate, Britannicus.

²⁸ Pentru mai multe detalii despre otrăvirile din antichitate vezi: Cilliers, Retief, 2000, 88-100. Cei care se ocupau cu otrăvirea în Roma antică se foloseau, aproape exclusiv, de produse realizate din plante și nu de otrăvuri minerale. Autorii emit ideea că situațiile de otrăvire au atins un maximum în timpul secolelor I-II d.Hr., când împărații Iulio-Claudieni, în principal, dobândesc o uriașă notorietate și o varietate mare de antidoturi specifice și universale ajung la modă, capătă o mare popularitate. Prima înregistrare de otrăvire datează încă din 331 î.Hr. când un număr mare de femei au fost executate pentru suspiciune de otrăvire în masă și astfel că, în trecut, cercetătorii au bănuit femeile pentru majoritatea cazurilor de otrăvire. Femeile erau principalele suspecte în termeni de preparare și administrare a otrăvurilor. Articolul menționat mai sus enumeră câteva dovezi cu privire la episoade de otrăvire înregistrare de sursele antice de-a lungul vremii, cazuri care se petreceau din ce în ce mai frecvent în toate straturile sociale, acest fenomen al otrăvirii atingând un vârf în secolele I-II d.Hr. În anul 80 î.Hr. dictatorul Sulla promulgă legi stricte împotriva otrăvirii. La sfârșitul secolului I d. Hr., satiristul Iuvenal și alți autori antici denunță societatea lor decadentă, susținând că otrăvirea a devenit un simbol de status: o cale acceptată pentru mame să scape de soți și copii vitregi și pentru copiii bogați să scape de tați care trăiau prea mult (Juv., I.73-76; VI.133; 602-643; VII.169; 14. 250-255).

Așadar, în narațiunea lui Tacitus sunt două etape de otrăvire: a. Claudius este servit cu ciuperci otrăvitoare și are capacitatea de a-și reveni după ce vomită; b. o a doua rundă a otrăvirii are loc când doctorul Xenophon este chemat să-l ajute pe Claudius în eforturile sale de a vomita prin plasarea unei pene de-a lungul gâtului acestuia. Doctorul fusese angajat de Agrippina, astfel că pana fusese înmuiată în otravă²⁹.

Relatarea lui Cassius Dio conține anumite elemente din aceste variante. Agrippina obține otrava de la Locusta și folosește ciupercile ca mijloc de asasinare. Un alt artificiu este inserat. Agrippina otrăvește doar o singură ciupercă, servind ea însăși din celălalte³⁰.

Aceste variante arată că observatorul din afara familiei a văzut doar cum Claudius a căzut bolnav sau a leșinat pentru ca mai apoi să fie luat din zona de cinare și dus în camerele sale. Toate detaliile pot fi văzute și ca un produs al speculației.

Agrippina pare că nu era pregătită pentru moartea lui Claudius. Atât Tacitus cât și Suetonius spun că anunțul morții acestuia a fost amânat pentru ca lucrurile să fie pregătire pentru ascensiunea lui Nero³¹. Au fost luate măsuri elaborate pentru a părea că împăratul este încă în viață. Senatul face jurăminte pentru sănătatea și refacerea împăratului. Tacitus ne spune că trupul împăratului a fost ținut cald, accesul la împărat a fost împiedicat iar anunțuri periodice erau făcute despre presupusa condiție a împăratului. Suetonius pretinde că pentru a lăsa impresia că împăratul încă trăiește au fost chemați comedianți. Toate aceste par să sugereze că s-a creat un timp necesar pentru pregătirea venirii lui Nero la tron.

Trebuie avut în vedere și următorul aspect. Otrava și otrăvirea sunt intrinsec interconectate cu cultura Mediterană ce prevala, trecând în superstiție, frică și mitologie. Cazurile de otrăvire deliberată nu exclud cazurile de otrăvire din greșeală sau neștiință.

Sub dinastia Iulia-Claudia se petrec anumite cazuri de otrăvire ce nu-și găsesc o justificare reală, nu se bucură de o fezabilitate iar autorii antici foloseau anumite relatări ale unor astfel de situații tocmai pentru a simboliza starea de declin a Romei³².

---

²⁹ Tac., *Ann.*, 12.67.2

³⁰ CD., LX, 34.2-3.

³¹ Tac., *Ann.*, 12.68.1, 3; Suet., *Claud.*, 45.

³² Totuși, trebuie adăugat și faptul că, în vremea dinastiei Flavia, era prezentă teama față de ciuperci. Suetonius ne spune că Domițian suferea de această teamă pe care tatăl său, împăratul Vespasian, o lua în derâdere (*Dom.*, XIV.1). Tocmai această frică poate fi interpretată în mai multe feluri: în primul rând o aluzie directă la asasinarea lui Claudius, în al doilea rând prin faptul că Domițian ar fi înțeles că asasinarea prin otrăvire era o

Cercetătorii L. Cilliers și F.P. Retief au sugerat că menționarea cazurilor de utilizare a otrăvii în narațiunile istorice ajută la explicarea evenimentelor petrecute în timpuri de instabilitate politică. Este posibil ca acest mecanism să fi fost dezvoltat și folosit ca o metodă literară menită să dezvăluie o slăbire, o decădere a valorilor romane.

Creșterea relatărilor cazurilor de otrăviri din primul secol vine, așadar, ca o urmare a ambiției și a intrigilor politice desfășurate într-o societate martoră la lupta indivizilor pentru putere. Dacă acest punct de vedere este corect, atunci, într-adevăr, ne putem întreba sau putem pune la îndoială dacă indivizii erau într-adevăr otrăviți sau dacă aceste relatări despre cazuri de otrăvire erau fabricate de autorii antici pentru a explica evenimentele de-a lungul unei perioade de criză - pentru a arăta decăderea tradițiilor și valorilor romane.

O dată cu apariția Imperiului apare și o deteriorare a valorilor romane obișnuite. Otrava nu era o armă onorabilă de vreme ce se baza pe secret și înșelarea speranțelor cuiva, oponentul era prevenit de la a fi atent și conștient că se află într-o stare de război și că ar trebui să se apere. Astfel că, utilizarea otrăvii avea drept urmare provocarea concepției Romei cu privire la onoare și glorie câștigată pe câmpul de luptă - luptând și murind pe câmpul de luptă.

Cercetătorii au studiat cu interes acest episod neclar cu privire la decesul împăratului Claudius. Ciupercile menționate de autorii antici ca folosite la otrăvirea lui Claudius au ridicat, de asemenea, multe semne de întrebare. Romanii erau conștienți că unele ciuperci erau comestibile în timp ce altele erau otrăvitoare, totuși ei nu puteau opera cu acuratețe diferența dintre acestea.

De-a lungul vremii, istoricii au căutat să afle și să identifice despre ce ciuperci este vorba și cât de plauzibil este acest argument al otrăvirii lui Claudius³³ prin intermediul ciupercilor, detaliu adus în atenție de antici când vine vorba de moartea împăratului Claudius.

Connie Galatas enunță doi factori prin care pot fi explicate cazurile de otrăvire sub Iulio-Claudieni: 1. aceste relatări ajutau la

---

amenințare reală și nu în ultimul rând prin aceea că ciupercile reprezentaseră un mijloc pentru asemenea acte și înainte.

³³ Astfel de informații găsim și Aveline, 2004, 473 și la Galatas, 2007-08, 7-17. În acest din urmă articol menționat, autoarea încearcă să determine dacă otrăvirile lui Claudius și cea a lui Britannicus sunt plauzibile și valide. Pentru noi, important, la momentul de față, este presupusul episod al otrăvirii lui Claudius. Cercetătoarea pune la îndoială veridicitatea relatărilor ce includ și cazuri de otrăvire și vrea să afle care erau motivele pentru care autorii antici încorporează în narațiunile lor episoade de otrăvire.

aranjarea și limpezirea narativității evenimentelor dintr-o perioadă de instabilitate și, 2. imperiul provoca valorile tradiționale romane în termeni de a face față unui oponent și folosind forța fizică pentru a ieși învingător.

După cum am observat deja, cazul otrăvirii lui Claudius: este bine documentat printre autorii antici, toți sunt de acord sau concluzionează că Agrippina decide să-și otrăvească soțul când acesta începe să-și favorizeze fiul biologic, pe Britannicus³⁴.

În ciuda diferitelor versiuni, istoricitatea otrăvirii lui Claudius este plauzabilă. Sursele ajung la o singură concluzie decisivă: moartea lui Claudius a fost adusă de o digestie inițială a unor ciuperci otrăvitoare sau otrăvite.

Chiar și medici specialiști s-au aplecat asupra acestei întâmplări³⁵ în speranța de a contribui și de a face lumină cu privire la decesul unui împărat roman. Articolul sugestiv intitulat, „Caveat Cenans!”, este împărțit în patru părți principale. Mai întâi este prezentat cazul lui Claudius. Sunt descrise simptomele acestuia, manifestate în seara de 13 octombrie 54 d.Hr. Este prezentat și istoricul medical al acestuia. Sunt

---

³⁴ Nu trebuie uitate anumite mențiuni pe care sursele antice le fac cu privire la relația Agrippina - Britannicus. Britannicus îl striga pe Nero „Ahenobarbus” (Suet., *Nero*, VII) iar Tacitus menționează că Britannicus îl numea pe Nero „Domitius” (Tac., *Ann.*, XII, 41.3). În ambele cazuri Agrippina este deranjată și se plânge lui Claudius că prin aceste acte adopția era disprețuită. Britannicus părea a fi o reală amenințare la adresa puterii Agripinei ca fiu biologic al lui Claudius. Într-un efort de conservare a propriei sale poziții sociale, Agrippina îl împiedică pe Britannicus să acumuleze putere (CD., LX, 32.5; LX, 33.9). Majoritatea suporterilor lui Britannicus au fost înlăturați de Agrippina care l-a convins pe Claudius să exileze sau să condamne la moarte cei mai buni tutori ai fiului său și a instalat gărzi alese de ea. Avantajul lui Britannicus fusese anulat de moartea Messalinei - chiar și paternitatea lui era pusă la îndoială. Cassius Dio ne spune că lui Britannicus îi era interzis accesul la Claudius datorită Agripinei. Astfel că, episodul otrăvirii lui Britannicus este folosit de autori antici pentru a explica evenimentele din timpul unei vremi de instabilitate politică și ilustrează decăderea valorilor morale de sub Nero. Împăratul Nero vede în Britannicus o amenințare la adresa carierei lui de cântăreț și își propune să-l facă de râs pe Britannicus în momentul în care i-a ordonat să cânte la un eveniment public. Britannicus recită un poem din care reiese că a fost înlăturat de la drepturile paternale și de la supramăție (Tac., *Ann.*, XIII,15.2). Sursele antice sunt de acord că Nero decide să-l otrăvească pe Britannicus după ce Agrippina l-a amenințat că va coaliza cu acesta din urmă. Agrippina se temea că își pierde puterea și credea că printr-o alianță cu Britannicus l-ar putea forța pe Nero să o asculte. Evenimentele din jurul morții lui Britannicus marchează o tranziție în imaginea lui Nero.

³⁵ Valente *et alii*, 2002, 392-398. Printe alte cercetări realizate de specialiști în domeniul medical, menționăm și analiza lui: Murad, 2010, 221-7, și articolul semnat de Wiedemann, Marmion, 2002, 260-261.

menționate toate aspectele cu privire la condiția fizică și la statusul sănătății lui Claudius, reprezentări desprinse din sursele antice. Sunt reamintite bolile de care s-a crezut de-a lungul vremii că ar fi suferit: malaria, pojar cu complicații datorită unei surzenii laterale, eripizel și colită³⁶. Este realizat și un scurt istoric medical al membrilor familiei. Sunt luate în calcul toate posibilitățile: locul nașterii, numărul căsătoriilor, cei trei copii avuți, faptul că întreținea relații sexuale cu prostituate, că a fost politician și istoric. Cercetătorii aduc în discuție și monedele pe care se observă faptul că mușchii gâtului erau măriți³⁷.

Ne este prezentat, pe etape, modul în care se declanșează boala: durerile abdominale, voma, faptul că s-a simțit bine până să i se facă rău în timpul unui banchet în cadrul căruia a consumat o cantitate mare de hrană și vin. Unul dintre felurile de mâncare servit era din ciuperci și reprezenta felul favorit de mâncare al împăratului. Și-a recăpătat cunoștința apoi, iar la scurtă vreme a acuzat dureri abdominale severe. A vomitat și s-a simțit cumva mai bine. Un doctor a introdus o pană în spatele gâtului pacientului pentru a-i provoca vomă acestuia. La scurt timp starea pacientului s-a deteriorat: a devenit confuz și a arătat semne de durere continuă de burtă și diaree. A murit în decurs de 12 ore de la declanșarea bolii. Articolul continuă cu stabilirea a diferite diagnosticuri pentru cazul medical descris³⁸.

Sunt aduse în discuție defectele sale fizice iar cercetătorul William A. Valente lansează ipoteza conform căruia Claudius ar fi avut Sindromul Gilles de la Tourette care de regulă se instalează în copilărie, cu ticuri verbale și motorii care de regulă implică fața și ochii. Uneori ticurile pot fi suprimate voluntar pentru a fi urmate de o revenire accentuată³⁹. Exclue ideea conform căreia Claudius ar fi suferit de Boala lui Huntington. Însă, o tulburare pe care o numește demnă de luat în considerare, este PANDA - Boală pediatrică neurologică autoimună

---

³⁶ Valente *et alii*, 2002, 392. Când ne sunt prezentate aceste informații nu ni se spune despre ce personaj este vorba, cine este personajul descris.

³⁷ Cu privire la acest aspect poate fi adăugată și ideea că ipotezele lansate în urma studierii acestor monede, care ni-l prezintă pe Claudius cu mușchii gâtului vizibil măriți, trebuie privite cu mare atenție pentru că astfel de monede pot fi și rezultatul unor defecte de matriță; mai ales că un detaliu de așa natură nu i-ar fi scăpat lui Suetonius.

³⁸ Este realizată o identificare corectă a personajului istoric adus în atenție. Trebuie spus și faptul că avem de-a face cu un articol tehnic iar pentru anumiți termeni de specialitate traducerea ne-a fost dificilă și uneori imposibilă, situații în care am ales să păstrăm sintagmele originale.

³⁹ Vezi: Valente *et alii*, 2002, 392-398, pentru cum este motivată alegerea acestei posibilități.

asociată cu infecții de streptococ - ale cărei simptome includ și mișcarea distinctivă și anormalități în comportament. Simptomele lui Claudius se potrivesc cel mai bine cu cele date de distonie, și anume, dereglarea funcțională a sistemului nervos vegetativ.

Cercetătorul William A. Valente consideră că Claudius suferea de Distonie heredodegenerativă - sistemul nervos se deteriora progresiv și iremediabil - ce include boala lui Wilson care presupune probleme de asimilare a fierului și a unor lipidoze variate, glicongen, aminoacidopatie. Tot el lansează un termen *Claudian Complex*⁴⁰ și crede că împăratul avea acest complex asociat cu distonie secundară nonprogresivă, de durata întregii vieți, cu o implicare primară a grupurilor de mușchi cranio-cervicali, o implicare nu atât de proeminentă a mâinilor și picioarelor, și o tranversare normală a vieții. Ipotezele cu privire la survenirea morții acestuia vorbesc despre: infarct miocardic acut al peretelui interior; aneurismul aortic abdominal cu hernie și, desigur, nu este exclusă posibilitatea unei otrăviri. Pentru această din urmă ipoteză, având în vedere intrigile sociale și politice țesute în vremea împăraților romani, ajunge la concluzia că doar ciupercile otrăvitoare pot cauza genul de boală admisă ca terminală.

Despre ciupercile potențial vinovate au fost emise câteva teorii. Au fost identificate, în principal, *amanita Phalloides* și *amanita muscaria*⁴¹.

Amanita Phalloides, Buretele Viperei⁴² conține ciclopeptide foarte otrăvitoare care inhibă acidul ribonucleic polymarase și provoacă dureri abdominale, vomă, diaree - între 6-36 de ore după ingestie. Deși, o

---

⁴⁰ Claudius ar fi suferit de o formă de distonie unică - denumită, așadar, *Claudian Complex*.

⁴¹ Despre aceste ciuperci vezi și: Cilliers, Retief, 2000, 93. La categoria otrăvurilor cunoscute în antichitate și care erau de origine vegetală, avem descrieri și pentru *Amanita pantherinai* ale cărei simptome sunt precum cele ale *Amanita muscaria* cu diferența că instalarea este mai lentă dar fatalitatea este mai mare. O altă ciupercă, potențială candidată, este *Coprimus atramentarius*, adusă în atenție în articolul lui Wiedemann, Marmion, 2002, 260-261. Această ciupercă înglobează și o substanță numită disulfiram, care în combinație cu alcoolul ar fi putut provoca greață, amețea și ale simptome.

⁴² Este sugerată prima dată la Graves, 1960 și la Grimm-Samuel, 1991, 178-182. Cercetătoarea Grimm-Samuel, luând în considerare simptomele avute de Claudius înainte de moarte, opiniază că acesta a mâncat ciuperci care făceau parte din specia *Amanita phalloides*. Din simptomele descrise în articolul ei reiese că, potrivit efectelor altor ciuperci otrăvitoare, niciun disconfort nu este simțit pentru ceva timp. Este vorba de un simptom liber de incubatie ce durează până la 10-15 ore, timp în care ciupercile sunt complet digerare iar toxinele sunt absorbite în circuitul sangvin.

revenire temporară poate urma, o necroză hepatică duce la deces în decurs de 2 până la 7 zile. Patologia acestor ciuperci cuprinde și o perioadă de recuperare ce pare să fie precum cea descrisă de autorii Suetonius și Tacitus însă otrăvirea cu amanite durează mai mult decât o zi pentru ca efectul să fie letal.

Cealaltă ciupercă identificată este *Amanita muscaria*, însă această ciupercă nu conține suficientă toxină pentru a fi fatală în condiții naturale însă pot fi condiții medicale care ar fi putut amplifica efectul muscarinei dându-i un efect fatal.

Această ciupercă dispune de un fel diferit de toxină, care acționează ca și stimulant parasimpatic. Cauzează lăcrimare, vasodilatație, salivare excesivă, dureri abdominale severe, rinorhea, diaree intratabilă, pierderea controlului sfincterului, respirație șuierătoare, bradicardie și hipotensiune. Poate cauza moartea în decurs de câteva ore. Totuși, reamintim, *A. muscaria* nu conține decât o doză mică de muscarină și nu poate fi fatală decât în cazul în care efectele adverse ale muscarinei sunt potențate de alte dizabilități. Ciupercile care conțin muscarină ar fi fost în mod special periculoase pentru Claudius, dată fiind condiția sa, boala de care suferea: distonie. Datorită efectului colinergic, ciupercile muscarine ar fi putut accentua contracțiile musculare și să inducă hipersecreție salivară, diaree, volumul de contracție și confuzie.

Cu privire la moartea lui Claudius din toate aceste informații se poate desprinde un diagnostic, și anume, distonie secundară⁴³ dobândită, probabil congenitală și acută. Este lansată o nouă idee, intoxicația cu ciuperci ce a fost complicată de o criză distonică sau de aspirație pulmonară. Această analiză se înscrie în curentul actual ce se manifestă cu privire la decesul lui Claudius. Se încearcă, practic, susținerea ideii că acest împărat roman nu a fost a căzut victimă unui complot sau a unei tentative de asasinare prin otrăvirea cu ciuperci, așa cum este susținut de sursele antice: *We see no reason to believe that Claudius was murdered. All the features are consistent with sudden death from cerebrovascular disease, which was common in Roman times*⁴⁴.

---

⁴³ Acest diagnostic este susținut și de Rice, 2000, 198-201, declanșând o serie de dezbateri între cercetători. Într-o scrisoare trimisă editorului revistei mai sus menționată (Vol. 93, 550), cercetătorul Avi Ohry, de la Universitatea de Medicină din Tel Aviv, este de acord cu diagnosticul de *cerebral palsy* însă atrage atenția asupra faptului că salivarea excesivă, de care suferea Claudius, nu este o trăsătură a distoniei.

⁴⁴ Wiedemann, Marmion, 2002, 261.

Ceea se petrece după otrăvirea⁴⁵ lui Claudius poate să devină cu ușurință subiectul unei alte cercetării și de aceea traseul cronologic al cercetării noastre se oprește aici⁴⁶.

Prin urmare, chiar dacă parcurgem sursele antice nu putea afirma cu precizie dacă moartea lui Claudius survine într-un moment nepotrivit sau nu, însă putem spune că - iar acest lucru doar dacă dăm crezare în totalitate scrierilor antice - momentul a fost unul pregătit de către Agrippina.

În cadrul acestui articol am putut observa cum de-a lungul timpului, printre cercetători, s-au născut discuții, dezbateri, au fost lansate ipoteze cu privire la decesul lui Claudius, acest personaj istoric a cărui imagine rămâne controversată și astăzi⁴⁷.

Claudius a fost, în cele din urmă, o persoană cu dizabilități fizice. Incapacitatea de a merge ca un om normal, chiar de a vorbi ca atare i-au creat o imagine defavorabilă la Roma, inclusiv în propria familie. Defectele fizice, sănătatea șubredă nu-l puteau încadra într-o familie „conducătoare”. Împărații, până la Caligula nu i-au încredințat nicio sarcină relevantă, din cauza fizicului său⁴⁸.

Cu toate că în cadrul acestui articol nu s-a pus accent pe analiza personalității lui Claudius au putut fi, totuși, observate anumite

---

⁴⁵ Premeditată sau accidentală.

⁴⁶ Cum am amintit și la începutul acestui articol, decesul lui Claudius are loc în ziua de 13 octombrie, în anul 54 d.Hr. La scurt timp după ce Nero este aclamat împărat se decretează pentru Claudius onoruri divine. Tacitus ne spune că festivitatea de înmormântare a fost celebrată de o manieră similară cu cea a lui Augustus (Tac., *Ann.*, XII, 69. 4) asta și pentru că Agrippina nu vroia să fie mai prejos decât străbunica ei, Livia. Într-un pasaj ulterior nu se face nicio referire la înmormântare în sine. Sunt enumerate onorurile acordate de către Senat. Ni se spune că Agrippinei i-au fost dați doi lictori și că a fost stabilit un colegiu al preoților lui Claudius, aflat sub conducerea acesteia, și în același timp Senatul a votat *funus censorium* pentru Claudius și curând după aceea au decretat apoteoza lui Claudius (Tac., *Ann.*, XIII, 2.6).

⁴⁷ În ciuda curentului istoriografic, aflat în plină desfășurare, de reabilitare a personalității sale.

⁴⁸ Levick, 1993, 59. Cercetătoarea subliniază atașamentul pe care romanii îl aveau pentru *decorum* - aparența fizică, aliura, toaleta și modul de vorbire. Atât înainte, cât și după ce ajunge la tronul Romei, Claudius pare a fi fost incriminat în principal, datorită ținutei sale. Exteriorul său nu corespundea cu imaginea pe care anticii o definiseră cu privire la un monarh, *rex*. Un suveran trebuia să fie frumos sau acceptabil din punct de vedere fizic și stabil din punct de vedere psihic. Altminteri devenea, aproape automat, un tiran, *tyrannus*. Pe de altă parte, Claudius avea și alte defecte care nu-l încadrau în canoanele unui conducător: avea patima femeilor și a banchetelor somptuoase. Era schimbător, din timp în timp ezitant, dar și iritabil până la cruzime, influențabil, temător în permanență de spectrul unui complot la adresa persoanei sale.

caracteristici ale acestui personaj istoric iar analizarea morții împăratului Claudius devine utilă pentru că aduce contribuții la o mai bună înțelegere a implicațiilor pe care un deces, la un astfel de nivel, îl are asupra întregii societății. Aici intră și tiparele narrative folosite de autorii antici atunci când descriu ultimele clipe ale unui împărat roman. Vedem cine profită de pe urma unei întâmplări de acest fel și, de asemenea, se poate observa o evoluție - este vorba de diferențe și asemănări -, atunci când sunt examinate mai multe astfel de evenimente. Moartea nu este privită ca un eveniment singular ci este pusă în legătură cu alte întâmplări. Dacă ne amintim de modul în care Claudius ajunge la tronul Romei, putem spune că moartea unui împărat poate avea și urmări, total, neprevăzute.

Bibliografie

A. Surse

Cassius Dio, *Istoria romană*, trad. A. Piatkowski. București: Ed. Științifică și Enciclopedică, vol.II, 1977.

Juvenal, *Satirele*, trad. Anghel Marinescu. București: Ed. Cassei Școalelor, 1922.

Suetonius, *Doisprezece cezari*, trad. David Popescu, C. V. Georoc. București: Ed. Științifică, 1958.

Tacitus, *Opere. III. Anale*, trad. Andrei Marin. București: Ed. Științifică, 1964.

B. Dicționare, enciclopedii, alte instrumente

Bunson, Matthew, *Encyclopedia of the Roman Empire*. Ed. reviz. New York: Ed. Facts On File, 2002.

Clauss, Manfred, *Împărați romani: 55 de portrete de la Caesar la Iustinian*, trad. Adolf Armbruster. București: Ed. Enciclopedică, 2001, p. 71-96.

Enciclopedia Italia: Enciclopedia Dell' Arte Antica: Classica e Orientale, Ed. R. Bianchi – Bandinelli. Roma: Istituto Poligrafico dello Stato, 1959, vol. II, p. 703-705.

Grimal, Pierre, *Dicționar de mitologie greacă și romană*, trad. Mihai Popescu. București: Ed. Saeculum I.O., 2001.

Oxford Latin Dictionary. Oxford: Ed. Clarendon, 1968.

Salisbury, Joyce E., *Encyclopedia of Women in the Ancient World*. Santa Barbara: Ed. ABC – Clio, 2001.

Scarre, Chris, *Cronica împăraților romani*, trad. Andreea Hadâmbu și Steliana Palade. București: Ed. Rao, 2008.

C. Lucrări generale, studii și articole de specialitate

Aveline, John, „The Death of Claudius”. În: *Historia Zeitschrift für Alte Geschichte*, 53.4, 2004, p. 453-475.

Barrett, Anthony A., *Agrippina: Sex, Power and Politics in the Early Empire*, Yale University Press, 1996.

Benario, Herbert W., „Tacitus and the Principate”. În: *The Classical Journal*, 60.1, 1964, p. 97-106.

Burnard, Yves; Le Bohec, Yann și Martin, Jean-Pierre (coord). *Claude Lyon - empereur romain: actes du colloque Paris, Nancy, Lyon, novembre 1992*, Paris: Editura Presses de l' Université de Paris-Sorbone, 1998.

Cilliers, L.; Retief, F.P., „Poisons, Poisoning and The Drug Trade in Ancient Rome”. În: *Akroterion*, Vol. 45, 2000, p. 88-100.

Ciocârlie, Alexandra, *Iuvenal*. București: Academia Română, Fundația Națională pentru Știință și Artă, Institutul de Istorie și Teorie Literară „G. Călinescu”, 2002.

Cizek, Eugen, *Claudiu*. București: Editura Teora, 2000.

Corbier, Mireille, „Male power and legitimacy through women: the domus Augusta under the Julio-Claudians”. În: *Women in Antiquity*, coord. Richard Hawley și Barbara Levick New York: Ed. Routledge, 1995, p.178-193.

Ferrero, Guglielmo, *The Women of the Caesars*, trad. engl. Christian Frederick Gauss, 1911.

Fishwick, Duncan, „The Deification of Claudius”. În: *The Classical Quarterly*, 52.1, 2002, p. 341-349.

Galatas, Connie, „Snow White's Apple and Claudius' Mushrooms: A look at the Use of Poison in the Early Roman Empire”. În: *Hirundo*, VI, 2007-08, p. 7-17.

Ginsburg, Judith, *Representing Agrippina: Constructions of Female Power in the Early Roman Empire*. New York: Oxford University Press, 2006.

Levick, Barbara, *Claudius*. London: Yale University Press, 1990.

Momigliano, Arnaldo, *L' opera dell' imperatore Claudio*, Valecchi, Firenze, 1932.

Moss, Gerald, „The Mentality and Personality of the Julio-Claudian Emperors”. În: *Medical History*, 7.2, 1963, p. 165-175.

Murad, A., „A neurological mystery from history: the case of Claudius Caesar”. În: *Journal of the history of the neurosciences*, 19.3, 2010, p. 221-7.

Osgood, Josiah, *Claudius Caesar: Image and Power in the Early Roman Empire*. Cambridge/New York: Cambridge University Press, 2011.

Rice, J. E., „The emperor with the shaking head: Claudius' movement disorder”. În: *Journal of Royal Society of Medicine*, 93, 2000, p. 198-201.

Rogers, Robert Samuel, „Heirs and Rivals to Nero”. În: *Transactions and Proceedings of The American Philological Association*, 86, 1995, p. 212-190.

Roşulescu, Vladimir, *Tronul Romei sau Viețile celor 75 de împărați*. Craiova: Ed. Scorilo, 1999.

Ruth, T. de C., *The Problem of Claudius*. Baltimore: The Lord Baltimore Press, 1916.

Rutland, Linda W., „Women as Makers of Kings in Tacitus' Annals”. În: *Classical World*, 72.1, 1978, p. 15-29.

Scramuzza, Vincent, *The Emperor Claudius*. Cambridge: Harvard University Press, 1940.

Scullard, H. H., *From the Gracchi to Nero. A History of Rome from 133 BC to AD 68*.

Ed. a VI-a. New York: Ed. Routledge, 2011.

Tudor, Dumitru, *Figuri de împărați romani*. București: Ed. Științifică, 1975, vol.I.

Valente, William A.; Talbert, Richard J.A.; Hallett, Judith P.; Mackowiak, Philip A., „Caveat Cenans!”. În: *The American Journal of Medicine. Excerpta Medica*, 112, 2002, p. 392-398.

Vessey, D. W. T. C., „Thoughts on Tacitus' Portrayal of Claudius”. În: *American Journal of Philology*, 92.3, 1971, p. 385-409.

Wiedemann, T. E. J.; Marmion, V. J., „The Death of Claudius”. În: *Journal of Royal Society of Medicine*, 95, 2002, p. 260-261.

Yavetz, Zvi, „Caligula, Imperial Madness and Modern Historiography”. În: *Klio: Beiträge zur Alten Geschichte*, 78, 1996, p. 105-129.